

השפת אמת – הוגה חסידי קיצוני או שמרן?

הצצה אל עולמו הפנימי של רבי יהודה אריה ליב מגור דרך הגותו על התפילה

מבוא

1. דברי פתיחה

לאורך כמה שנים התעסקתי בהגותו של בעל השפת אמת ומצאתי אותה טובה לרוחי. הגותו, הקוראת להתחדשות רוחנית בכל הזדמנות שהיא, מרוממת כל נפש בעת משבר ויובש רוחני.

יום אחד שמת לי לב לדבר מעניין מאוד. כמעט בכל בית כנסת שביקרתי בו יכולתי למצוא את סדרת הספרים של השפת אמת על התורה ולרוב גם על המועדים. שמא תאמרו – ומה בכך, הלא הרבה ספרים יכולים לנו למצוא בכמה בתי כנסיות שונים? לעניות דעתי, המיוחד הוא שהוגים מאוחרים יותר מן השפת אמת כמעט ואינם נמצאים באופן גורף בכל מקום.

דברים אלה נכונים הן בבתי כנסיות של חסידים, הן בבתי כנסיות של הציבור הדתי לאומי ואף בקרב הציבור החרדי. לאור תובנה זאת, עלה בי הרושם שמהו בדברי השפת אמת הולם לרוחן של כל ההסתעפויות הרוחניות-חברתיות בתוך סבך הקהילות ביהדות של ימינו. מחשבה זו גרמה לי לשאול שאלה בסיסית, שטרם התייחסתי אליה במהלך לימוד השפת אמת האישי שלי: מי אתה, ר' אריה ליב, שדבריך התקבלו בקרב חוגים כה רבים ביהדות? מגמתו של מאמר זה, מלבד העיון בהגות השפת אמת על התפילה, היא לחשוף את אופיו הרוחני של השפת אמת, באמצעות מחקרים ועיון בדרשותיו כפי שהן מופיעות בספרי המקור.

2. אפיונו של השפת אמת בעולם המחקר (תקציר)

אפתח בסקירה מקוצרת של הכיוונים באפיון אישיותו של השפת אמת בעולם המחקר. בחקר הגותו של השפת אמת, לפחות לפי המאמרים שהנחתי את ידי עליהם, מצאתי מרחב גדול של תמרון. קיים פער משמעותי ביותר בין כמות המאמרים האקדמיים והתורניים על השפת אמת ובין כמות המאמרים על הוגים

אחרים שמשפיעים על דורנו באופן ישיר כמו הרמב"ם, ריה"ל, הגרי"ד סלובייצ'יק, הרב קוק ועוד כיוצא באלה.

באופן כללי, ישנן שתי גישות במחקר העוסקות באפיון דמותו של השפת אמת: הראשונה טוענת שהשפת אמת ממשיך את הכיוון הראשון שהתוותה החסידות עוד מימי הבעש"ט, להעדיף את הכוונה על פני המעשה. הגישה השנייה טוענת שהשפת אמת בהגותו מבטא מגמה של שמרנות דתית והעדפת המעשה על פני הכוונות. מגמת השמרנות בקרב החסידות איננה תופעה נדירה וכבר החלה לצוץ מזה כמה עשרות שנים, ככל הנראה כתגובה לתופעות ההתבוללות וההשכלה שהיו בעלות השפעה עצומה על הקהילה היהודית בתקופה ההיא.

לאורך המאמר תוזכר הגישה הראשונה כמאפיינת את השפת אמת כשיטה חסידית קיצונית שאיננה מושפעת ממגמת השמרנות של רוח התקופה, ולפעמים אף מגיעה לכדי ביטול מצוות במטרה להגדיל את הכוונה, והגישה השנייה תוזכר כמאפיינת את השפת אמת כהוגה דעות המקדם שיטה חסידית שמרנית.

השמרנות החסידית, מבחינתנו, תוגדר כחזרה אל אורח החיים המסורתי לאור כללי ההלכה הבסיסיים המוגדרים על ידי השולחן ערוך ונושאי כליו. אורח חיים שכזה התקיים קודם לחסידות, אשר שאיפתה הייתה להרחין כל אספקט חומרי בעולם ("בכל דרכיך דעהו"). המתנגדים באורח חיים קידשו את אורח החיים השמרני. אצל החסידות השמרנית בתקופת השפת אמת אין מעבר מוחלט אל השמרנות, אלא נתינת הדגש והחשיבות לקיום המצוות המעשיות, על פני ההקשבה לרצון הא-להי שאינו תואם בהכרח את המסגרת ההלכתית.

הדרך שאציע בחתימת המאמר תבקש לנסות ו'לגשר' בין שתי העמדות המוזכרות. טענתי תהיה שאין לראות בשפת אמת שמרן בלבד אשר אינו נותן את המבט לרצון הא-להי וכל מעייניו בדרשות הינן לטובת ההיבדלות הקהילתית והשמרנות הדתית גרידא, אלא לראותו כמי שלוקח בחשבון את הרצון הא-להי ואפילו במישור המעשי (באופן שמזכיר את הגישה הקיצונית) – ועם זאת מחויב גם להנהגה הציבורית במציאות. שילוב כזה, של הצורך בהקשבה לרצון הא-להי עם מבט מפוכח אל המצב הציבורי הנוכחי, דורש בהחלט שינוי ועיבוד של הרעיונות החסידיים הגדולים.

3. פרשנות השפת אמת לתפילה

בפתיחת פרשת ואתחנן מתוארת תפילתו של משה לקב"ה על מנת שיוכל להיכנס לארץ, אף שכבר נגזר עליו שלא ייכנס. חז"ל השתמשו רבות בפרשייה זו ודרשו עליה מדרשים רבים בענייני תפילה. פרשת ואתחנן מכילה גם את פרשיית קריאת שמע, שמשמשת חלק מרכזי ביותר בתפילה מאז ומעולם.

השפת אמת מנצל עניינים אלה בשביל לפרוס את משנתו לתפילה מדי שנה דווקא בפרשת ואתחנן. אשר על כן, מרבית המקורות שאביא להלן בעניין פרשנות השפת אמת לתפילה לקוחים מפרשה זו. כדרכם של פרשנים חסידיים, השפת אמת איננו בונה מהלך תפילה מסודר. במהלך עיוני ניסיתי לגבש וללקט מהלך שלם לתפילת השפת אמת, והוא מצורף כחלק נפרד למאמר, שבמידה רבה משלים את התמונה למעוניינים לעמוד על פרשנותו של השפת אמת למהלך התפילה. בגוף המאמר אשתמש בכמה מן התובנות שעלו לי מן המהלך, אך נמנעתי מלהציג אותו בשלמות בפנים על מנת לשמור על רציפות נוחה לעיון.

א. התפילה במשנת ה'שפת אמת'

במסגרת הגותו של השפת אמת לתפילה נעסוק בשלושה מוקדים מרכזיים: ההכנה לתפילה, סמיכת 'גאולה לתפילה' והבקשות בתפילה.

1. ההכנה לתפילה בהגות השפת אמת

חסידי הראשונים היו שוהין שעה אחת

מקובל לראות כמקור הראשוני ביותר של הכנה לתפילה את האמירה המפורסמת בתחילת פרק חמישי של מסכת ברכות (ל, א):

חסידי הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים.

מושג ההכנה המקובל העולה בפשטות מן המשנה הוא המתנת פרק זמן קודם התפילה בשביל לקדם את הצלחתה של התפילה. פרשנות זו הייתה מקובלת גם בקרב החסידות המוקדמת אצל ר' אלימלך מליז'נסק (נעם אלימלך בא, ד"ה ויקרא משה):

חסידי הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללים, והיינו שחשבו רוממות א-ל טרם התפללם.

המאפיין המובהק של הכנה לתפילה מסוג זה הוא שההכנה משמשת 'שלב' לקראת האירוע המשמעותי יותר, שהוא התפילה עצמה. במילים אחרות, התפילה עצמה היא הסיבה שלשמה האדם הגיע להתפלל, ואילו ההכנה אליה היא פעולה פיזית המקדמת את הצלחת התפילה.

בספר 'שפת אמת ליקוטים', שנכתב בימי נעוריו של השפת אמת בטרם נהיה לאדמו"ר, לקח השפת אמת את המונח "שעה" של המשנה והמיר אותו למושג אחר לחלוטין (ליקוטי הש"ס ברכות ל, ב):

חסידי הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם תפלה וכו', "שעה" פירוש "רצון"...
שיהי' רצון אחד רק לעבודתו, ואין שינוי קודם תפלה ואחר תפלה **כי בהרצון אין השתנות הזמן**.

המושג 'שעה' של החסידים הראשונים בשפת אמת איבד את משמעות הזמן ואינו משמש פרק זמן של התכונות נפשית לקראת התפילה. מבחינת השפת אמת, ההכנה איננה שייכת למישור הזמן והיא הופכת להיות שאיפה לקראת תודעה מתמדת: "שעה אחת" משמעותה "רצון" לעבוד תמיד את ה"אחד". כלומר, עבודתם הרוחנית של "חסידי הראשונים" היא עבודה על תודעה נפשית מתמשכת על הרצון לרצות לעבוד את ה' בלבד. הרצון שעליו עובדים החסידים איננו מתמצה ברגע אחד או אפילו בשישים דקות קודם לתפילה, אלא הוא נשאר קבוע ותמידי – לעבוד את ה'.

דברים אלה קיבלו ביטוי גם בספר שפת אמת עשרות שנים מאוחר יותר (כי תבוא תרנ"א, ד"ה במדרש לשקוד):

שהגם שיש זמני תפלה מ"מ הכנת האדם אל התפלה צריך להיות כל היום... והיא שעה ראשונה ששהו החסידים הראשונים לפני התפלה.

השפת אמת מכיר בעובדה שמבחינה הלכתית ישנם זמני תפילה קבועים, אך מצד האמת מצופה מן האדם 'לרצות' להתפלל כל הזמן ולא רק בפרקי הזמן של התפילות הקבועות. ויש לדייק: אין השפת אמת מבקש מן האדם להתפלל 'בפועל' יום שלם, אלא רק להיות 'בתודעת' תפילה, שהיא כאמור הרצון לעבוד את ה' בלבד.

ההכנה לתפילה – הרצון להתפלל והדרך להגיע אל הרצון

בסוף הדיבור על המשנה במסכת ברכות, מדגיש השפת אמת **שום שינוי תודעתי** אינו מתרחש באדם בעקבות התפילה כאשר ישנו רצון תמידי להתפלל, לא לפניה ולא לאחריה. יוצא שבעקבות הרצון האדם נכנס לתפילה ואף יוצא ממנה בדיוק כפי שהיה, ללא שום שינוי ברצון. מהו אותו 'רצון' שהשפת אמת מדבר עליו? השפת אמת בפרשת כי תבוא (שם) מבאר שאותו 'רצון' שאליו מכוונים חסידים הראשונים הוא "להשתוקק להיות מוכן לתפלה ולפתיחת לבו מן

השמים". במילים אחרות, מלבד הצורך ההלכתי של התפילה, על החסיד 'לרצות' להיות מוכן לעמוד לפני ה' במפגש בכל עת מבלי להישחק מבחינה רוחנית.¹ ניתן להמחיש את כוונת השפת אמת על ידי תופעה שכיחה – ירידת המתח שחווה האדם במהלך תפילת חג או ראש חודש. אדם הנמצא במתח רוחני גבוה קודם תפילת העמידה באחד המועדים בבית הכנסת, מגיע אל שיא החוויה בעת תפילת ההלל, אך לאחר מכן עשוי לחוות ירידת מתח חדה. מעתה שאר תפילתו לא תהיה במעלתה הראשונה, ותפילת המוסף תהיה מלווה תדיר במבטים אל השעון ובתחושת מועקה.

דוגמה נוספת לחוויה רוחנית לא פשוטה שאותה חווה האדם היא כאשר שכח להגיד בתפילת שחרית של ראש חודש 'עלה ויבוא'. לפי ההלכה, עליו לחזור על תפילת העמידה ולאמרה מחדש. אולם כאשר יעמוד בתפילה שנית, סביר שהכוונה והריכוז שהיו לו בתפילתו הראשונה יתחלפו ברגשות מבוכה ובמחשבות זרות רבות. הרצון שאליו מכוון השפת אמת הוא להשתוקק לתפילה בכל עת ובכל שעה, ללא שינוי במתח הרוחני, תמיד לחיות מוכן להתפלל מחדש. השפת אמת מייחס חשיבות רבה יותר ל'מוכנות' להתפלל יותר מאשר לעצם התפילה. כלומר, ההכנה מעניקה למעשה התפילה ערך נמוך יותר מאשר העיקר שהוא התודעה הנפשית.²

1. שאלת יכולת הציווי על הרצון טוענת הרחבה בפני עצמה ואינה רלוונטית למאמר זה. אין בכוננתנו לדון כאן ביכולת של התורה לצוות על הרגש, כפי שדנו רבים בהגות היהודית, אלא רק לראות איך השפת אמת עונה על השאלה המתבקשת: כיצד ניתן 'להשתוקק' להתפלל?

"כי כל אלה הכחות (=לימוד התורה והתפילה) נמצאים בלב איש ישראל רק שצריכין לזכות לפתיחות הלב להוציאו מן הכח אל הפועל. אכן (=לכך) כתיב "שומע לי" להיות הכוונה לשם שמים כדי להיות כלי לעשות רצונו יתברך. לכן צריך האדם להיות מוכן תמיד לידע רצונו יתברך" (כי תבוא תרמ"ה, ד"ה במדרש אם שמוע).

בשביל להגיע אל הרצון המתבקש, אומר השפת אמת, על האדם לשמוע את רצון ה', והדרך לשמוע את רצון ה' נמצאת עמוק בתוך תודעתו של האדם. מרגע שברור לאדם מהו רצון ה', הרצון לעשות רצונו גובר על הכול והידיעה בוקעת מאלוה. כל מגמה לנסות ולזייף השתוקקות לתפילה ללא עבודה פנימית זו, שאינה מתייחסת במישרין לתפילה אלא להווייתו הדתית של המאמין, תסתיים בכישלון (ויצא תרמ"ד, ד"ה בפסוק והאבן): "והאמת כי אין עצה להתפלה. רק כפי עבודת האדם בכל מעשיו כך הוא יכול לפתוח פה בתפלה. לכן קראוה עבודה שבלב שתלוי בהשתוקקת הלב בכל היום בכל מעשיו".

2. כי תבוא, שם. כך עולה מדברי סגל, עיינו שם עמ' 111-117.

סיכום הדברים: 'הכנה לתפילה' בהגותו של השפת אמת אינה ההכנה הנורמטיבית המקובלת במסורת. 'הכנה' משמעותה עבודה על 'תודעת' האדם. על האדם לרצות בכל עת להיות מוכן להתפלל ולעבוד את ה', גם אם בפועל הוא עובד את ה' באמצעות שלוש תפילות בלבד. 'הכנה' לתפילה תופסת מקום יותר משמעותי בחיי החסיד מאשר 'עצם' התפילה.

המחלוקת באפיון השפת אמת לאור פרשנותו ל'הכנה לתפילה'

כאמור לעיל, משימתנו היא להסיק מתוך ניתוח הגותו של השפת אמת לתפילה מהו אופיו ההגותי. נראה לומר באופן פשוט כי בהעדפתו של השפת אמת את 'תודעת' התפילה על פני 'עצם' התפילה יש מעין ערעור, אם כי לא מוחלט,³ על מעמד המצווה.

בתורת ה'הכנה' לתפילה, מתגלה השפת אמת כמי ששם על נס לא את 'מעשה התפילה' אלא את התודעה הרוחנית שעמה ניגשים לתפילה. במשיכת ה'רצון' של התפילה אל תוך הווי החיים היומיומי יוצק השפת אמת למשמעות התפילה משמעות ייחודית: האדם אינו נדרש לבצע שלוש תפילות ביום, 'מעשה התפילה' לא בא אלא בשביל להראות את האידיאל הגדול והוא לחיות חיים של תפילה. פרשנות זו משמשת ראייה חזקה יותר לטובת היות השפת אמת הוגה חסידי קיצוני, ולא שמרני, אך בוודאי אין זו ראייה נחרצת. אף שבאופן כללי נראה שהכיוון הקיצוני עולה יותר מאשר הכיוון השמרני, תשובה מוחצת לכאן או לכאן חסרה לנו. נמשיך לעת עתה במשנת השפת אמת לתפילה בעניין 'סמיכת גאולה לתפילה'.

2. סמיכת גאולה לתפילה בהגות השפת אמת

פרשנותו ההגותית של השפת אמת לסמיכת גאולה לתפילה

כפי שכבר התבאר לעיל, השפת אמת משנה בצורה משמעותית את מושג ההכנה לתפילה המקובלת הן בהגות המסורתית והן בהגות החסידית הקדומה. בחלק זה נראה שגם מושג 'סמיכת גאולה לתפילה' בהגותו של השפת אמת שונה באופן משמעותי מדרכי הפרשנות הקודמים לו. את דרכו נברר בעזרת עיון בקטע מתוך תורה שאמר בשנתו הראשונה בהנהגת חסידות גור (ואתחנן תרל"א, ד"ה במדרש ומי גוי):⁴

3. כפי שהראינו לעיל, השפת אמת מתנגד בכל תוקף ל'מוכנות' בלבד.

4. במובאות להלן נתייחס לתורה זו אלא אם כן יצוין אחרת.

במדרש ומי גוי גדול כו' אדם שקורא ק"ש וסומך גאולה לתפלה כו'. עבודה זרה קרובה ורחוקה והקב"ה רחוק וקרוב כו'. פירוש "בכל קראנו אליו" שאדם יכול לקרב ולגלות ההסתר להיות נגלה אליו כבוד ה' שהוא מלא כל הארץ.

בפתיחת דבריו אומר השפת אמת שיש לאדם בעולם הזה יכולת לחשוף את הגרעין הא-להי שנמצא בכל דבר ודבר, אם הוא רק יקרא לה' באופן הנכון. התפיסה הפשוטה היא שהקב"ה רחוק מן העולם בשל הסתרת הפנים, אך על ידי הקריאה לה' מצטמצם הפער בין הא-להי הנסתר בבריאה לאדם. האדם על ידי קריאתו זוכה לחוות את האימנציה בחושיו.

וזה ענין תפלה אחר ק"ש, שכפי יחוד ק"ש שנתברר אצלו ומעיד כי ה' אחד והוא מחיה כל, כמו כן יוכל להתדבק בתפילתו דכתיב "אליו" שהתפלה לא"ס יתברך. וכפי ההתגלות כך נתקבל התפלה.

התפילה, בעיני השפת אמת, מעבירה את המתפלל מהתודעה ה'שכלית' של האימנציה אל ה'חוויה' הרוחנית שלו. השלב הראשון של התפילה הוא לברר את גדלות (= אחדות) ה', והשלב השני הוא התפילה עצמה שבמצבה האידיאלי באה מתוך תודעת הגדלות. השפת אמת בונה את מסלול התפילה על בסיס נוסח התפילה שקבעו חז"ל - פסוקי דזמרה, קריאת שמע וברכותיה ותפילת שמונה עשרה וכל שלב בתפילה מוביל אל השלב הבא.

ההבנה הפשוטה של מבנה התפילה היא שלפני תפילת העמידה צריך 'להקדים שבחו של מקום', ובשל כך קודם לקריאת שמע ותפילת העמידה תיקנו חז"ל להגיד פסוקי דזמרה. מטרת פסוקי דזמרה היא בבחינת "דע לפני מי אתה עומד", כלומר הכרה של האדם בשבחי הבורא קודם העמידה מולו (שופטים תרל"א, ד"ה אא"ז מו"ר (הראשון)):

כי השבח להש"י מסיר ההסתר מחיצוניות וזה ענין פסוקי דזמרה קודם התפלה לגרש הסט"א.

סידור שבחו של הקב"ה באמצעות פסוקי דזמרה שממוקמים בראשית התפילה מסייע לניקוי המחשבות הזרות בטרם מגיעים לשיא התפילה. השלבים הבאים של התפילה הם קריאת שמע ותפילת שמונה עשרה, אך גם ביניהם יש הבדלי מעמדות: קריאת שמע נחשבת לעדות על מלכות ה' בעולם. קריאת שמע בתפילת שחרית מוקפת בברכות: "שתים לפני ואחת לאחריה". הברכה האחרונה שחותמת למעשה את קריאת שמע נקראת בפי חז"ל ברכת 'גאולה' ותפילת שמונה עשרה מוגדת כ'תפילה'. על פי המדרש שאליו מתייחס השפת אמת בדרשתו, סמיכת גאולה לתפילה היא קריטית עבור קבלת התפילה,

אך המדרש אינו מסביר זאת בנימוק אינטלקטואלי; הטעם לפי המדרש למעלת הסמיכה נובע מתוך הקרבה הייחודית שיש לעם ישראל עם הקב"ה. מסלול התפילה בהגותו של השפת אמת מקבל התייחסות נרחבת לאורך דרשותיו לפרשת ואתחנן, אך מופיע פעמים רבות אינספור גם בהקשרים מצומצמים לאורך כל דרשותיו, הן על התורה והן על המועדים והחגים. לגבי פסוקי דזמרה, השפת אמת אומר שסידור שבחו של מקום משמעותו הפנמת הרעיון החסידי שכל דבר בטבע מכיל בתוכו גרעין א-להי, ושעל האדם לברר זאת לעצמו (ואתחנן תרל"ד, ד"ה במדרש דיני תפילה):

וזהו ענין סידור שבחו של מקום כי כל מה שברא הקדוש ברוך הוא לכבודו ברא. ומעשה בראשית הן שבחו של מקום. רק שבתוך הטבע אינו נגלה מלכותו יתברך והאדם צריך למצוא הארות המתגלים לעתים ולסדר כל הנבראים להיות כולם מעידין על מלכותו יתברך. והכל תלוי באדם כפי מה שמסדר מחשבות לבו וכל קומתו להיות מסודר בו שבחו של מקום ומלכותו ית'. כמו כן נמשכים אחריו כל הנבראים. ועל זה תיקנו חז"ל בכל יום ברכות והודאות ופסוקי דזמרה ליישר ולסדר כל מעשה בראשית.

באשר לשני החלקים האחרים, קריאת שמע ותפילת שמונה עשרה, השפת אמת הרחיב בביאורם באופן חריג ובמקומות שונים. לאורך תורות רבות מגדיר השפת אמת את תפקיד ק"ש וברכותיה ותפילת שמונה עשרה. בקצרה נאמר שתפקיד קריאת שמע וברכותיה (יוצר המאורות, אוהב עמו ישראל, קריאת שמע, שלוש הפרשיות וברכת גאל ישראל) להעלות בתודעת המתפלל את תמצית התפקיד הרוחני של עם ישראל בהווה ובהיסטוריה כולה.⁵

במילים אחרות, התהליך שעובר האדם שנחתם בברכת ה'גאולה' על פי השפת אמת הוא בירור החובה הרוחנית המוטלת על עם ישראל, שהיא, כפי שראינו בתחילת הדרוש, השאיפה לחשוף את הגרעין הא-להי הטמון בכל דבר.

ה'גאולה', בירור מהותו הרוחנית של האדם בישראל, מאפשרת לאדם להיכנס למעמד תפילת שמונה עשרה במודעות מלאה לתפקידו. כך יכול האדם בעת התפילה לקדם את המטרה הרוחנית המלאה של העולם, וככל שתגבר התודעה של ה'גאולה' כך יגברו עומק התפילה ועוצמתה ("שכפי יחוד ק"ש שנתברר אצלו... כן יוכל להתדבק בתפילתו").

תחושת האישיות היא שכאשר היעד המבוקש ניצב בצורה ברורה לפני האדם שעומד בתפילה, הדבר מסייע לתפילתו להיות קיומית הרבה יותר. אם ניקח

5. ראו חלק ב של המאמר.

למשל אמירת תהלים לרפואת חולה מסוים, ניתן לראות בצורה ברורה שהריכוז גבוה הרבה יותר, וממילא הדבר משפיע גם על איכותה של התפילה. זאת בניגוד לתפילת שחרית של בוקר, שאם האדם לא יעשה מאמץ עילאי להפוך אותה לקיומית, היא יכולה להיכנס לחלק משגרת היום – וזה בדיוק המצב שממנו מפחד השפת אמת. כל מהלך התפילה, החל מברכות השחר ופסוקי דזמרה ועד לסיום ברכת הגאולה, מלמד את האדם מהי חובתו בעולמו ומהו תפקידו של עם ישראל בהיסטוריה כולה; אדם שמפנים באופן שלם מהלך רוחני שכזה, אומר השפת אמת, הוא האדם שתודעתו נמצאת במצב השלם ביותר לקראת התפילה.

וזה פי' סמיכות גאולה לתפלה. כי פי' גאולה מה **שיודעין** שגם בתוך כל הסתר וגלות מחיצוניות יש ג"כ נקודה גנוזה ממנו יתברך. ועל ידי זה בא הגאולה. ועל ידי זה שזוכר יציאת מצרים שגאלנו השי"ת ועל ידי זה נתברר שגם כל הסתר הוא ג"כ מחיות ה' יתברך בלבד. **על ידי זה יוכל להתפלל ולבקש גילוי גם עתה** כי כל תפלה היא רק על **גילוי** כבודו יתברך כי בזה נכלל הכל.

השפת אמת מתמצת את המהות הרוחנית שה'תפילה' מנסה לקדם בחשיפת כבוד ה' בתוך העולם הגשמי: "כי כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך". מטרה זו, כאמור בפתיחת הדרוש, היא המטרה האישית המוטלת על כל אדם ואדם בפרט ועל עם ישראל כולו באופן אוניברסלי.

בדרשה זו מלמד אותנו השפת אמת שסמיכת התפילה אל הגאולה משרתת תפקיד מהותי, חיבור של הידיעה אל התודעה הנפשית – לגלות את כבוד ה' בחוש. בשעת התפילה האדם איננו מתבקש רק 'לדעת' על גדלות ה', לביסוס ה'ידיעה' נועדו השלבים שטרם לברכת ק"ש, אלא עליו אף לחוות את הידיעה בתחושה קיומית. ה'גאולה' משרתת את הפן האינטלקטואלי בתפילה, ובמהלך התפילה תתעלה הידיעה האינטלקטואלית למדרגה חווייתית קיומית שתרום את מהות הרעיון למישור החווייתי.

לאור ניתוח תפקידה של קריאת שמע וסמיכת ה'גאולה' ל'תפילה', ברצוני לטעון שהשפת אמת רואה את קריאת שמע וברכותיה כמיקרוקוסמוס וכמייצג של כל הגותו הרוחנית. בתפיסתו, כל מערכת התפילה של חז"ל משמשת חזרה של המתפלל על כלל ההגות הרוחנית אשר הוא מנסה להתוות בדרשותיו לחסידים.⁶ כך שבסוף התהליך, כלומר בתפילה עצמה, המוקד עובר מן הידיעה האינטלקטואלית, החל מן הרעיון האימננטי השתול בהקדמת 'שבחו של מקום' ובביאור התפקיד הרוחני של עם ישראל על כל שלביו בהיסטוריה, אל החוויה

6. ראו חלק ב במאמר זה.

הרוחנית שבה האדם מאבד את תודעתו האישית ומתמקד במהות האדם וישראל.

בקצרה, השפת אמת לוקח את מבנה התפילה שתיקנו חז"ל ומשתמש בו כמצע לבניין רוחני מכיוון אחר לחלוטין. בעוד שהמדרש מדגיש לכאורה עד כמה חשובה סמיכת הגאולה לתפילה משום שהגאולה היא צורך עבור התקבלות התפילה במובן הפרגמטי, השפת אמת מדגיש את הצורך של סמיכת הגאולה לתפילה בשביל המישור החווייתי של האדם בעת התפילה ומעבר לה במשך עבודת ה' שלו. ובלשונו: "כי כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך כי בזה נכלל הכל".

המחלוקת באפיון השפת אמת לאור פרשנותו לסמיכת גאולה לתפילה

לאור ממצאים אלה נראה לומר שגם בעניין סמיכת גאולה לתפילה עולה מגמה חדשנית למדי בדברי השפת אמת, המסרבת לקבל את סמיכת גאולה לתפילה במובן המופשט של המילה; השפת אמת רואה בה הזדמנות למפגש רוחני אותנטי עם הקב"ה בתוך העולם הגשמי, שהרי כפי שראינו אין לתפילה ערך עצמי אלא רק בתור חשיפת כבוד ה' בעולם.⁷

במילים אחרות, כפי שראינו בפרשנותו של השפת אמת למושג ההכנה לתפילה, כך גם בפרשנותו של השפת אמת לרעיון סמיכת גאולה לתפילה, המגמה לתת עדיפות למחשבה ולתודעה על פני המעשה הפורמלי בוקעת ועולה ביתר שאת מאשר מגמה שמרנית כלשהי. אך שוב, כפי שהיה בעיון על ה'הכנה' לתפילה, אין כאן מגמה אנטינומיסטית של ביטול מצוות.

3. בקשות בתפילה בהגותו של השפת אמת

הבקשות בהגות השפת אמת בשנותיו הראשונות להנהגת חסידות גור

כבר מראשית דרכו, בדרשתו הכתובה הראשונה לפרשת ואתחנן, פותח השפת אמת באמירה שבדרכו ההגותית-חסידית הוא חולק על הרבי מקוצק, רבו של רבו (!) (ואתחנן, תרל"א, ד"ה במדרש עשרה לשונות):

7. דברים מאלפים כותב השפת אמת באגרת נעורים לר' מאטיל חיים בר"ח אלול תרכ"ה (1865 לסה"ג, חמש שנים לפני עלייתו לכס האדמו"רות בגור): "כי אין תפילתנו לשמוע לנו כי איך נוכל לבוא ולגשת אל המלך כו' אלא הכל על הכוונה הנ"ל להראות שהכל מהשי"ת. ויש בזה אריכות דברים ואם תזכה תבין" (חידושי הרי"מ וגור אריה, מכתבים, עמ' 51)

ושמעתי בשם הרב מקאצק ז"ל שהקשה ומי הקדימני ואשלם. ובאמת תמוה מאחר שצריך לבקש בוודאי אין מגיע לו ע"פ הדין. [והוא ז"ל תירץ לתלות במעשים טובים שיעשה אח"כ ודפח"ח]... ובאמת, מי שזוכה לבא לבחי' התפלה לשפוך שיח נוכח פני ה'. אין תפלתו בוודאי רק לש"ש ואף הבקשה שצריך לו אינו זוכר כלל. רק ה' יתברך מזמין בפיו לבקש הצריך לו וז"ש ומה' מענה לשון. וזהו ואתחנן אל ה'. פי' ואתחנן לשון נפעל שנעשה מתחנן כנ"ל אל ה' כנ"ל.

שני האדמו"רים דנים בשאלה הפילוסופית, האם כאשר מבקשים דבר מה מאת ה' אין בזה חתירה כנגד רצון ה' – שהרי אילו היה חפץ ה' באמת בהתעשרות העני, למשל, ודאי היה מוצא לו דרך להתעשר גם ללא תפילת העני.

הרבי מקוצק מתמודד עם קושי זה בטענה שיש לאדם לתלות את היענותו בקשותיו בכוונה לשם ה'. כלומר, על העני לבקש להיות עשיר בשביל שיוכל לעבוד את ה' בכל עת בצורה טובה יותר.

השפת אמת אומר שהבקשות אינן אלא מצע לעבודת ה'. העני אינו מבקש באמת להתעשר בשביל להיות עשיר, אלא הוא מנצל את רצונו העז להתעשר בשביל שתפילתו תתקיים בדבקות מרבית. דברים אלה של השפת אמת מתקשרים היטב לשאלת הרצון לתפילה שראינו לעיל: על פי השפת אמת התפילה איננה רגע אחד של התעלות אלא היא הווי חיים שלם של הנכונות לעמוד נוכח פני ה'. הבקשות בתפילה הן רק כלים שדרכם יש ביד האדם החומרי לפנות אל הקב"ה, אך למעשה הן כלל לא תוכן המפגש.

מחלוקתם של הרבי מקוצק והשפת אמת מעמידה אותנו בפני שתי דרכי הסתכלות על מקומן של הבקשות האישיות בתפילה:

1. **הבקשות האישיות בתפילה רצויות.** הרבי מקוצק נותן לגיטימציה לבקשות האישיות בתפילה בתנאי שאלה באות לשפר את עבודת ה' של האדם. מדבריו עולה שיש תועלת פרגמטית לתפילה גם במישור הארצי; לאחר שהעני העשיר, הוא יכול לעבוד את ה' ביותר נוחות ובלא דאגות של פרנסה.

2. **הבקשות האישיות בתפילה אינן רצויות.** השפת אמת אומר שאל לו לאדם להתפלל בשביל לקדם צרכים אישיים. על האדם להתפלל על מנת להגיע לדבקות "כי כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך".⁸ הבקשות האישיות בהגותו של השפת אמת אינן באות לקדם מעמד כלכלי או כל כיוצא בזה מן המאוויים הארציים, אלא בשביל שהאדם יוכל להתפלל ביתר דבקות.

על דרך זו מבאר השפת אמת את תפילתו של משה בתחילת פרשת ואתחנן בדרשה נוספת משנת תרל"ג: משה מתפלל בשביל להיכנס לארץ למרות ידיעתו

8. שם, שם, "במדרש ומי גוי".

שה' גזר עליו שלא להיכנס – משה יודע שיש גזרה א-להית המונעת ממנו מלהיכנס לארץ, אך הגזרה אינו מונעת ממנו את התפילה. משה רואה במצוקתו פתח להתפלל בדבקות לה'.⁹ מכאן עולה תובנה מרעישה – דווקא מתוך כך שמשה יודע שאין ביכולתו להיכנס לארץ, יכול רצונו להיכנס לארץ לשמש "מצע טהור" למפגש עם הקב"ה. בקשה שאיננה יכולה להתגשם משאירה את המפגש כמפגש ולא כבקשה להיענות חומרית. משה מנצל את ה'רצון' להתפלל ואת הידיעה שתפילתו היא 'לשמה' בשביל להיפגש בצורה בלתי אמצעית עם הקב"ה בתפילה.

השפת אמת דוחה כל ציפייה של התגשמות מעשית של התפילות האישיות, בניגוד לתפיסה הרווחת של התפילה כאפשרות להשפעה על הנהגת העולם הא-להית. אציין כי במעט תורות בשפת אמת יש ביטויים המראים בצורה מפורטת מאוד כיצד הבקשות האישיות יכולות להתגשם, אך גם שם די ברור שאין בכוונת השפת אמת לכונן את מוסד התפילות על הבקשות, אלא לומר שלצד התפילות שבדבקות יכולות הבקשות להתגשם 'על הדרך' – משום שהאדם מתחבר אל הקב"ה בתפילתו וכך מתמזג רצון האדם עם רצון הקב"ה והתפילות מתגשמות. זאת בניגוד לתפילה הנורמטיבית, שבה הבקשות תופסות בדרך כלל מקום מרכזי.¹⁰

לסיכום, השפת אמת אומר שאין מטרת הבקשות בתפילה להביא להתגשמותן אלא להביא את האדם לתפילה בדבקות גבוהה מכוח הרצון האישי, בלי קשר להתגשמות התפילה בפועל. על דרך זו ניצל משה את רצונו העז להיכנס לארץ ישראל בשביל להתפלל לה', על אף ידיעתו שאת מבוקשו לעולם לא יקבל.

9. "אף כי פשוט נראה שיש לאדם להתפלל בשעה שנצרך לבקשה. אבל באמת עיקר מעלת התפילה היא שיכוון לתפילה עצמה לא לעשיות בקשתו. כי אף כשהאדם מבקש על איזה דבר. מ"מ בעמדו להתפלל יש לו לשכוח צרכיו ולהתפעל בשבחו של מקום. ויוכל להיות נענה בתפילתו ע"י שבקשתו גרם לו לבוא לתפילה... וזהו הענין בתפילת מרע"ה אף כי בוודאי ידע והבין גם הוא כי א"א שיבא לא"י. ועכ"ז לא הניח מלהתפלל" (שם, תרל"ג, "במדרש דיני תפילה"; עיינו שם בהרחבת הדברים)

10. שם: "ויוכל להיות נענה בתפילתו על ידי שבקשתו גרם לו לבוא בתפילה", יש בדברים אלה בשביל לשלול כל טיעונים דטרמיניסטיים בהגות השפת אמת.

המחלוקת באפיון השפת אמת לאור פרשנותו לרעיון הבקשות בתפילה

במבט ראשון אפשר לומר שבדברים אלה מבטל השפת אמת את מערכת התפילה המקובלת שמטרתה 'להשפיע' על המציאות, ובזה מעודד תפילה חסידית שמטרתה להביא להתפעמות והתרשמות עד כדי אבדן ההכרה העצמית.¹¹ אמנם, יופתע המעיין בדברים אלה לדעת שכל המקורות החסידיים של השפת אמת שהתבססתי עליהם בסעיף זה, בשביל לגבש את עמדת השפת אמת על הבקשות בתפילה, לקוחים רק מדברי השפת אמת בספר הליקוטים, שנכתב בנעוריו ולפני מינויו כאדמו"ר ובדרשות השפת אמת על פרשת ואתחנן עד שנת תרל"ד – כלומר רק בארבע השנים שלאחר עלייתו של השפת אמת להנהגה (!). החל משנת תרל"ה לערך, נראה שיש שינוי מגמה באופיו של השפת אמת. השפת אמת, שבמנהגו נותן דרשות דומות באופיין ובנושאים חוזרים ונשנים מדי שנה בשנה, משנת תרל"ה ואילך איננו מתייחס כלל לעניין הבקשות בתפילה בצורה מסודרת. נימוק לשינוי מגמה זה אפשר למצוא לדעתי בדברים הבאים, שנאמרו כשמונה שנים לאחר שפסק מלעסוק בסוגיית הבקשות בתפילה (שם תרמ"ג, ד"ה ברש"י אף על פי):

והענין הוא די שב' מיני תפלה אחד בעת צרה כמו שהיה במצרים שצעקו בני ישראל לה' וכן בכל נפש ישראל שצריך תפלה להוציא ממסגר נפשו... ואחר כך כשזוכין לגאולה ולבוא לבחינת דעת אז צריך להיות עיקר התפלה כנ"ל... שיש תפלה אחר הגאולה שלא מתוך הצרה רק מתוך הגאולה... 'אעברה נא' הוא התפלה אחר הדעת (=כלומר, תפילת משה).

בדברים אלה מבדיל השפת אמת בין שני סוגים של מתפללים: האדם הנורמטיבי הרוצה לצאת ממסגר נפשו ועל כן בתפילותיו הוא מערב גם בקשות אישיות, והאדם השלם – מי שנמצא במעלה הגבוהה ("אחר הגאולה") כמשה רבנו. רק לאדם שנמצא במציאות של גאולה ולדומיו שמורה התפילה ברמתה האליטיסטית, נטולת כל מגמה אישית. נראה לטעון, לאור השינוי הפתאומי למדי, כי השפת אמת מרבה להנחות את חסידיו במעלת התפילה של משה רבנו, אך מזכירה כבדרך אגב; לא לתפילה זו הוא מנחה את תלמידיו, אלא לתפילה

11. ברומברג מספר שהשפת אמת נהג להתפלל במשך ימות החול ביחידות ורק ביום השבת ובמועדים היה מתפלל עם הציבור (ברומברג, מגדולי החסידות, עמ' נג) וגם בזה ניתן לומר שהשפת אמת חורג מן הגישה ההלכתית הנורמטיבית שמעדיפה תפילה במניין. דברים מפורשים בעניין זה מעיד השפת אמת באגרת הנעורים (לעיל הערה 28): "כי העובדים השי"ת הטובים מתפללים ביחידות".

שמטרתה "להוציא ממסגר נפשו". התפילה ש"אחר הגאולה" כמעט ונעדרת החל משנת תרל"ה ואילך.

את שינוי המגמה בדברי השפת אמת אפשר לנמק, לפי דעתי, בכך שהשפת אמת בשלב זה כבר מכיר יותר את ציבור חסידיו, ומבין שבשביל לקדם את תפילתם עליו לוותר על רעיון התפילה המלא והאליטיסטי שעשוי להתפרש בצורה שגויה. אם טענתי נכונה, הרי שדברים אלה משנים את התמונה לחלוטין. יש כאן באופן מובהק חזרה משמעותית אל המגמה השמרנית הנורמטיבית, זו הרואה "תשובה, תפילה וצדקה" כמעבירים את רוע הגזרה. זאת בניגוד לניסיונו עד כה לראות בשפת אמת, לפחות במידה מסוימת, הוגה חסידי קיצוני שאינו משנה מדעותיו כתוצאה מהלך הרוח השורר בעולם. בנקודה זו נתפס השפת אמת בשמרנותו באופן שאינו משתמע לשני פנים.

לסיכום, התמקדנו בשלוש נקודות משמעותיות בהגותו של השפת אמת לתפילה: הכנה לתפילה, סמיכת גאולה לתפילה, בקשות בתפילה. ראינו כיצד הפרשנות של השפת אמת לשני המושגים הראשונים משרתת את הטוענים למגמה חסידית חדשנית בדבריו; מנגד, ראינו כיצד הנושא השלישי (כפי שהוא משתקף מתרל"ה והלאה) מתאים יותר לדוגלים בשמרנותו של השפת אמת.

4. אחרית דבר: מגמתו הדרשנית של השפת אמת

דחיית המגמה השמרנית

אני דוחה את הטענה **למגמתיות שמרנית** בדברי השפת אמת דרך דברי חביבה פדיה,¹² הטוענת שבזמן שהרבי מתאר את החוויה הרוחנית שאליה הוא מכוון, הוא אינו חושף רק את חווייתו הרוחנית גרידא, אלא למעשה את כל עומק תפיסת עולמו במובן הרחב של המילה:

החוויה המיסטית מלמדת בו זמנית גם על עצמה וגם על הנחות הקשורות לתמונת עולם כללית יותר של התקופה.

לאמור, כאשר מתאר הרבי את החוויה הדתית שהוא מנסה לקדם, הוא אינו מדבר בצורה 'עקיפה' שמקדמת מגמתיות כלשהי. בדבריו הוא חושף את אופי נשמתו ואת עומק ההסתכלות שדרכה הוא חווה את העולם על כל סעיפיו ונספחיו. המעיין הקשוב לדרשותיו של השפת אמת רואה כיצד בעשרות מקומות בדבריו עולה הדרישה לתחושה של נוכחות מלאה נוכח פני ה', דבר המהווה מבחינתנו תמיכה למגמה החסידית-קיצונית בדבריו (נציבים תרל"ד, ד"ה אתם נציבים):

12. ח' פדיה, "החוויה המיסטית והעולם הדתי חסידי", דעת 55 (תשס"ה), עמ' 74-108.

"אתם ניצבים היום כו'..." פירוש "בכל יום" כמו שכתוב "יהיו בעיניך כחדשים". כמו שכתוב "היום אם בקולו תשמעון". ועל ידי ההתחדשות יכול כל איש ישראל ליישר עצמו להיות עומד לפני ה' יתברך... ועיקר העצה לזה הוא בחינת "כולכם" שהוא כלל הצריך לפרט. ומכל מקום הפרט צריך לכלל וכשמכניס עצמו בכלל ישראל נאמר "אתם ניצבים כולכם".

במהלך העיון ראינו שמטרת הבקשות האישיות במשנת השפת אמת היא להתפלל בדבקות. בכמה מקומות מתאר השפת אמת את האקסטזה הרוחנית שמתחילה אמנם מן הרצונות האישיים אך במצבה האידיאלי מסתיימת בשכחת כל דבר מלבד ה' (ואתחנן תרל"ג, ד"ה במדרש דיני תפילה):

כי אף כשהאדם מבקש על איזה דבר, מכל מקום בעמדו להתפלל יש לו לשכוח צרכיו.

גם אם אכן יש לשפת אמת מגמה שמרנית, אי אפשר לומר שבאופיו הוא שמרן ורק לשם הוא מכוון. חרף דבריו השמרניים ניתן לראות בברור שגרעין חסידי-קיצוני טמון בנבכי נשמתו וממנו שואב את השראתו. וכבר טענתי לעיל שלדעת ליב הגותו לא השתנה אלא רק גישתו החינוכית השתנתה כתוצאה מחשש שלא יבינו את דבריו כשורה.

דחיית המגמה החסידית-קיצונית

מאידך, בדחיית המגמה החסידית-חדשנית, קשה לומר שדברי השפת אמת מנותקים לגמרי מהלך הרוח ששרר בתקופתו. כפי שראינו בפרק הקודם בסעיף שעסק בבקשות בתפילה, אכן אפשר למצוא מגמה שמרנית מובהקת בדבריו בנושא החל משלב מוקדם מאוד בחצר גור.

עמדת בנינים - התמסדות וריסון חסידי המבקש לבקוע מתוך מסגרו

יורם יעקבסון, שבדרכו ארצה ללכת, טען שהיו שתי תקופות בחייו של השפת אמת. הראשונה - שבה הוא עוד היה נער קודם התמנותו להוביל את חצר גור בגיל עשרים ושלוש, והשנייה - לאחר שהשפת אמת נכנס לנעלי המנהיג הרוחני, ובה כבר היה בעל אופי שמרני יותר.¹³ טענתי מושתתת על יסוד דבריו, אלא שלדעתי מגמתו השמרנית החלה כמה שנים לאחר התמנותו לאדמו"ר.

13. יורם יעקבסון, "מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחות בעל ה'שפת אמת'", בתוך: ר' אליאור וי' דן (עורכים), קולות רבים: ספר זכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, חלק ב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 429-446.

ברצוני לטעון לאור האמור, שגם אם אכן השפת אמת נטה לכיוון השמרני יותר, הרי שביודעין או בלא יודעין טמונה בתוכו גם נפשו של חסיד קיצוני המכוון את העבודה הדתית בעיקר אל הרגש.¹⁴

הצורך בשמרנות יחד עם הנפש התוססת של השפת אמת הופכת להיות מנת חלקנו כלומדי שפת אמת. שמרנות מצד אחד ולהט פנימי מהצד השני יוצרים לעינינו דמות מורכבת שאינה מתחלקת לשבטים. כזה הוא השפת אמת, שיכול לדור בעת ובעונה אחת במחוזות השמרניים של היהדות בת זמננו, אך עם זאת לרומם גם את זרמי היהדות שבנפשם מתנועעת הנפש ושואפת אל מרחבים גבוהים א־נורמטיביים.

חלק ב: סקירת פרשנות השפת אמת לתפילה – קריאת שמע וברכותיה

חלק זה מנסה לתת מבט נרחב ומבוסס לפרשנותו של השפת אמת לתפילה. במסגרת המאמר הבאתי בקצרה את הרעיון שהפרשנות הכוללת של השפת אמת לתפילה משקפת את הגותו הכוללת; להלן אנסה לבנות מהלך הגותי שלם של תפיסת השפת אמת לחלק הארי של תפילת שחרית – מברכות קריאת שמע ועד לתפילת העמידה.

1. ברכת קריאת שמע הראשונה, תודעת האימנציה והשליחות ההיסטורית של ישראל

כותב השפת אמת (ואתחנן תרמ"ח-תרמ"ט, ד"ה בפסוק ופן תשא):

בפסוק ופן תשא עיניך כו' אשר חלק ה' כו' אותם לכל העמים. פרש"י להאיר...
וקשה שהרי להאיר נבראו גם לנו. אכן הפירוש כי להם נחלק ההנהגה טבעיות על פי צבא השמים. אבל לבני ישראל הכל אחדות אחד. **וזה עיקר עדותן של בני ישראל שגם הטבע אחדות אחת** דכתיב: "שמע ישראל ה' א־להינו ה' אחד" ולא כתיב "א־להי אחד" רק "ה' אחד" שהוא המהוה כל הוה.

לדברי השפת אמת, העולם מתגלה ליהודים ולגויים בשני אופנים שונים. בעוד שאצל הגויים העולם נתפס בצורה של ריבוי כוחות – שמש, ירח כוכבים וכיוצא בהם, עבור ישראל העולם נתפס כהופעה אחדותית של כבוד ה', על אף ריבוי

14. בדרך זו הולך גם בראון (בראון, שני מיני האחדות, בעיקר מעמ' 440). אכן השפת אמת פעל במודע מתוך מגמה שמרנית, אך בכל זאת לנשמתו הייתה זיקה משמעותית אל החוויה המיסטית.

הפרטים.¹⁵ עוד מרחיב ואומר השפת אמת שקריאת שמע היא עדות של ישראל, המצהירים על כל הבריאה שהיא כולה נובעת ומתהווה מהקב"ה.

וכתיב וירא א־להים כו' האור כי טוב וגנוז לצדיקים וזהו ההבדלה נעשה על ידי המאורות כמו שכתוב יהי מאורות כו' להבדיל כו'. אבל לבני ישראל נמשך הארה מאור הגנוז כמו שכתוב: "מחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית" ובני ישראל מעידין על זה בכל יום קודם ק"ש לכן אין האור הפנימי נבדל מהם.

בפסקה זו מציג השפת אמת את הפער שבין ישראל לעמים. בעוד שהעמים שואבים את השקפת עולמם באמצעות הטבע (שני המאורות הגדולים), עם ישראל מתבונן באור הפנימי הגנוז בעולם ומסתתר מתחת לטבע. את ההתבוננות לעומק ההוויה הנסתר מזהה השפת אמת בתוך הקטע הסמוך לפתיחת וחתיתת ברכת קריאת שמע הראשונה של הבוקר: "מחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית".

אם נתבונן היטב בנוסח המלא של ברכת קריאת שמע,¹⁶ הרי שנוכל לראות שפרשנותו של השפת אמת נאמנת מאוד לנוסח הברכה. להלן המבנה של ברכת יוצר המאורות כפי שלהבנתי תופס אותה השפת אמת:

א1. "ברוך אתה ה' א־להינו מלך העולם יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכול"

ב1. "המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים, ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית"

ג. "מה רבו מעשיך ה'..." – ריבוי הבריאות המהללות את הקב"ה.

ב2. "המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית..."

א2. ברוך אתה ה' יוצר המאורות".

א1-א2 מהווים חטיבה פותחת וסוגרת. בלשון המשנה: פתיחה וחתיתה. ב1-ב2 משמשים מסגרת פנימית לחלק ג שהוא לכאורה עיקר הברכה. הן בפתח והן בסיום מתואר ה' כמחיה את כל הבריאה על שלל גווניה בכל יום מחדש. פסקה ג מכילה את רוב התוכן המילולי של הברכה. בה מתואר כיצד כל בריאות העולם השמימיות – המאורות הגדולים, המלאכים, אופנים, חיות הקודש ועוד, "כולם גבורים, כולם קדושים..." – כולם מהללים את הקב"ה ומכפיפים עצמם אליו.

15. על מרכזיותו של מושג האחדות במשנת השפת אמת ועל משמעותו, כתב הרב שחר רחמני במאמרו "אמונה במשנת השפת אמת", אסיף ד, עמ' 124-147 (הערת עורך).

16. הנוסח שבו אשתמש להלן הוא נוסח ספרד (על פי סידור קורן).

הנטייה הספרותית היא לחשוב שעיקר הברכה הוא חלק ג, ואם כך הרי שמטרת הברכה היא לתאר את כל הריבוי ביצורי הבריאה, העליונים והתחתונים ("מה רבו מעשיך כולם בחכמה עשית") אשר כולם משועבדים כלפי ה'. השפת אמת תופס את המסגרת כעיקר ומפרש את התוכן (פסקה ג) כשולי לעומת המסר הכללי, שהוא העיקרון שכל הבריאה כולה נובעת מאת ה'.¹⁷ אומות העולם רואים את הריבוי שבעולם וממילא גם תופסים אותו כמונע ממספר רב של כוחות ללא מקור אחדותי. עם ישראל בכל יום מעיד שהסתכלותו היא אל פנימיות העולם, אל המקור שממנו כל הריבוי נובע. בפרשנות זו מנסה השפת אמת להחדיר בברכה זו את תודעת האימננטיות של הקב"ה בעולם.

2. ברכת ק"ש השנייה, מעלת התורה ובחירת ישראל

כפי שראינו לעיל, קריאת שמע בפרשנות השפת אמת משמשת עדות שכל הבריאה בכללותה מתקיימת מאת הקב"ה. אם אכן קריאת שמע היא עדות, יש לשאול מניין באה היכולת לעם ישראל להעיד על דברים אלה. כלל ידוע בעדות הוא שעד מפי עד פסול, עדות יכולה לצאת רק ממקור ראשון למעט מקרים חריגים מאוד.

דרשה זו של השפת אמת דנה בהצדקת יכולת ישראל להעיד את עדותה של קריאת שמע. עיקר תוכנה של הדרשה הוא שבעת התגלות ה' בזמן מתן תורה ניתנה לעם ישראל הזכות עד כל הדורות להעיד על אחדותו. אמנם, לאחר מתן תורה ניצבת לעם ישראל בעיה, והיא שלכאורה אין כעת ראיה לכך שישראל היו בזמן המעמד הגדול. מבחינת השפת אמת התורה שקיבלו ישראל בסיני מאת הקב"ה במעמד הר סיני, הנשמרת עד היום, משמשת המשך ישיר של המעמד ההיסטורי הגדול. את התורה מזכירים ישראל בתפילה בברכה השנייה, רגע לפני קריאת שמע, בשביל להוכיח שאכן הקב"ה נתן להם את התורה בסיני ואכן יש בידם את הכוח להעיד על אחדות ה' (ואתחנן, תרנ"ז, ד"ה בפרשת קריאת שמע):

והנה במתן תורה זכו בני ישראל להיות נשמע זה הקול "אנכי ה' אלהיך כו". וזה ה' האמרת היום שמתחדש בכל יום... ועל זה כתיב: "ה' האמירך היום" שגם זה נתחדש בכל יום כמו שכתוב קודם קריאת שמע הבוחר בעמו ישראל באהבה שמע ישראל כו'.

17. פרשני תפילה נוספים הלכו בדרך זו. ראו למשל הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה תפילה, עמ' 216.

במעמד הר סיני זכה עם ישראל להתוודע אל מלכות ה' שמשתרעת על פני כל הבריאה. השפת אמת מסביר שהעדויות של עם ישראל על מלכות ה' מקורה בהתגלות ה' במעמד הר סיני. באותו המעמד התבררה לנו הבנה חדשה שלא נפגשנו עמה קודם, והיא בחירת ישראל באהבה. הקב"ה בחר את ישראל להעיד על אחדותו מבלי סיבה מוגדרת הברורה לנו, רק אהבת ה' את ישראל היא זו המעניקה לישראל את התורה. מכוח הבחירה של הקב"ה בעם ישראל "באהבה" (הוזהר אומר בנתינת התורה) יכולים ישראל להגיד קריאת שמע.

תוקף העדות במשנת השפת אמת אינו נובע ממסורת המתמשכת מאז מעמד הר סיני כדרך שאמר החבר למלך כוזר. חשוב מאוד לשפת אמת לציין שישנה הוכחה ממשית שהקב"ה התגלה ומתגלה אף היום באחדותו לעם ישראל והיא התורה, וממילא הדבר משליך על יכולת העם להעיד על אחדות ה'.

במקום אחר מתאר השפת אמת את המילים "הבוחר בעמו ישראל באהבה" כמשוואה דו צדדית: כשם שהתורה משמשת ראיה לאהבת ה' אותנו כך גם ישראל יכולים באמצעות העיסוק בתורה להגיע אל אהבת ה'.¹⁸ נתינת התורה כסמל לבחירת העם היהודי משמשת ראיה תמידית ליכולת העם להעיד על מלכות ואחדות ה', שכן אם כל הבחירה מסתכמת במעמד הר סיני בלבד הרי שאין משמעות ליתר העם. אמנם, הענקת התורה איננה מסתכמת כעדות בלבד – התורה משמשת גם ככלי לרומם את האדם באהבת ה'.

המתבונן בנוסח ברכת קריאת שמע השנייה רואה מיד שכל כולה עוסקת בענייני לימוד תורה והפנמתה, אך היא נחתמת בברכת "הבוחר בעמו ישראל באהבה". לאור פרשנות השפת אמת מקבלת החתימה פשר: ברכת קריאת שמע השנייה מתארת שבח והודאה לקב"ה על העיסוק בתורה ועל היכולת להתקרב אליו דרכה, אך בחתימה מודגש הרעיון שנתנת התורה לעם ישראל משמשת ראיה לשליחות ההיסטורית של עם ישראל¹⁹ להעיד על מלכות ה' מאז ומעולם, ואסמכתא תמידית ליכולתם של ישראל להעיד את עדות קריאת שמע.

3. קריאת שמע, המלכת ה' ותיקון העולם

כותב השפת אמת (ואתחנן תרנ"ח, ד"ה בפרשת שמע ישראל):

18. "וזהו העדות על ידי התורה שנתן לנו הקדוש ברוך הוא שאוהב אותנו כמו שנאמר על זה: "הבוחר בעמו ישראל באהבה". ובכח זה יכולין למצוא האהבה בלב לה' יתברך. כי אהבה זו אינה תלויה בדבר כמו שכתוב: לא מרובכם כו' חשק ה' כו' כי מאהבת ה' אתכם כו'" (ואתחנן תרמ"ה, ד"ה בפסוק ואהבת).

19. שאותה ביררנו בברכת קריאת שמע הראשונה.

בפרשת שמע ישראל. שמע היא כינוס ואסיפה להיות בני ישראל עובדין לאל אחד. וכפי האסיפה שלהם כך חל עליהם אלקותו ית"ש. ולפי קבלת עול מלכותו ית"ש עליהם כך הם מתאחדים... וזה מתקיים בכל יום בשמע ישראל נעשין קהילה אחת וזוכין להארה מקבלת התורה. לכן כתיב אחר כך אנכי מצוך היום.

כפי שראינו לעיל, קריאת שמע בעיני השפת אמת היא עדות על מלכות ה' בכל (התודעה האימננטית). בדרשה שלפנינו ישנם פרטים רבים על אודות קריאת שמע, אך מה שחשוב מבחינתנו כעת הוא משמעות הכינוס של עם ישראל בשעת קריאת שמע.

בעיני השפת אמת מה שיגדיל את הופעת הקב"ה בעולם הוא גיבוש של בני ישראל כולם תחת עבודת ה', וככל שתגדל האסיפה תגדל ההשפעה הא-להית. מידת ההמלכה של הקב"ה בארץ היא זו שתשפיע על מידת ההתאחדות, בסדר הזה: היאספות – קבלת עול מלכות שמיים – אחדות והארת התורה. ככל שעם ישראל יתכנס כולו וימליך עליו את הקב"ה בשעת קריאת שמע, כך תגדל מלכות שמים בעולם וכך גם תגדלנה אחדות ישראל והשפעת התורה על העולם. עדותם המשותפת של ישראל היא המאחדת הגדולה של האומה בכללותה.

אכן אחר החטא שקלקלנו נעשה צריכין להתאחד בכח שמע ישראל לבוא לתיקון העשיה למטה בכח הנשמע. לכן עתה אומרים בשכמל"ו (= 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד') אחר שמע ובחשאי, שתיקון העשיה אינו בשלימות עתה. ועל ידי עדות דקריאת שמע יהיה כל התיקון דכתיב: שפת אמת תכון עתידה דתיכון לעד.

בשורות אלה מסביר השפת אמת מדוע יש צורך באמירת ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד בצמוד לקריאת שמע. מלבד העדות על מלכות ה' יש בקריאת שמע מדרגה נוספת שהיא ה"תיקון". קריאת שמע במתכונתה השלמה מעידה שישאר עושים את כל פעולותיהם לשם ה'. במציאות הנוכחית, מודע השפת אמת לכך שאין האנשים עושים בשלמות את כל מעשיהם לשם ה', ואם כן יוצא שההצהרה הגדולה של קריאת שמע לכאורה איננה נכונה. היעדר השלמות בעולם הזה מאלץ את האמירה המוחלטת של מלכות ה' (ברוך שם כבוד מלכותו) להיאמר בשקט, אך מתוך תקווה שאמירת העדות של קריאת שמע תפעל ותתקן את העשייה הארצית. לפי גישה זו הרי שמעבר להצהרה הרעיונית של קריאת שמע בעבר יש ממד נוסף, ואולי אפילו העיקרי שבה, והוא התיקון לעתיד לבוא.

יוצא אם כן, שקריאת שמע, מלבד היותה עדות על מלכות ה' בעולם, פועלת גם תיקון. היא מכנסת את עם ישראל בעבודתו בעולם כלפי ה' בלבד, וכך העשייה בעולם נהיית שלמה ומתוקנת. כך פועלת קריאת שמע פעולה ממשית גם לעתיד לבוא.

4. סמיכת גאולה לתפילה, מידיעה אינטלקטואלית לחוויה דתית

בפסקה הבאה מתייחס השפת אמת במישורין לסמיכת גאולה לתפילה (ואתחנן תרל"א, ד"ה במדרש ומי גוי גדול):

וזה ענין תפלה אחר ק"ש, שכפי יחוד ק"ש שנתברר אצלו ומעיד כי ה' אחד והוא מחי' כל. כמו כן יוכל להתדבק בתפילתו דכ' אליו שהתפלה לא"ס יתברך. וכפי ההתגלות כך נתקבל התפלה. וזה פי' סמיכות גאולה לתפלה. כי פי' גאולה מה שיודעין שגם בתוך כל הסתר וגלות מחיצוניות יש ג"כ נקודה גנוזה ממנו יתברך. ועל ידי זה בא הגאולה. וע"י שזוכר יצ"מ שגאלנו השי"ת ועל ידי זה נתברר שגם כל הסתר הוא ג"כ מחיות ה' יתברך בלבד. על ידי זה יוכל להתפלל ולבקש גילוי גם עתה כי כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך כי בזה נכלל הכל.

כפי שכבר ציינתי לעיל, מבחינת השפת אמת יש בסמיכת גאולה לתפילה הרבה יותר מהדרכה הלכתית להצמיד את יציאת מצרים לתפילת העמידה. השפת אמת רואה תועלת רוחנית מהצמדת השניים – התודעה שמכוננת קריאת שמע וברכותיה היא למעשה התודעה שעמה צריך לבוא כאשר באים לבקש את פני המלך.

ברכת "גאל ישראל" בפרשנות זו היא הלבנה האחרונה בבניין התודעה שאותו מסתת השפת אמת בתוך מהלך התפילה. ברכה זו מכוננת באדם את תודעת הגאולה. ברכת הגאולה לוקחת כמקרה בוחן את יציאת מצרים כדי לכונן תודעה זו.

על פי השפת אמת הזיכרון של יציאת מצרים איננו בשל היותה חריגה ניסית ופלאית מדרך הטבע, אלא בשל היותה ראייה לכך שהנוכחות הא-להית קיימת גם בתקופות של הסתרה וקושי. ברכת הגאולה מבקשת לחדד את הידיעה העקרונית שמאחורי כל דבר שבבריאה מסתתרת נקודה פנימית א-להית, תוך שילוב יציאת מצרים כדוגמת קיצון המראה שגם במקומות החשוכים ביותר קיימת נקודה שכזו. ידיעה זו היא המובילה את האדם להתפלל עבור חשיפה של הנקודה הפנימית בכל הבריאה כולה. לפי גישה זו, מטרת המתפלל בתפילה, לפחות בשלב הזה, איננה בקשת צרכים כלשהם, אלא בקשה של התגלות וחשיפה של הא-להי הנסתר מן האדם הפרטי: "להתפלל ולבקש גילוי גם עתה כי כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך".

ראוי לציין שמושגי הגלות והגאולה הם אולי המושגים המרכזיים ביותר בהגותו של השפת אמת,²⁰ ועל כן תקצר היריעה מלהכיל בתוך תורה זו את המשמעות המלאה של המושגים. כאשר השפת אמת מדבר על גאולה הוא איננו מדבר על גאולה חומרית שבה הקב"ה מוציא את בני ישראל ממצרים. הגאולה אליה מכוון השפת אמת חושפת את הא-להי הנסתר בתוך הטבע, בהתעלות מן העולם המוחשי עד כדי ראיית הנהגת ה' בכולו. גאולת השפת אמת לפי גישה זו איננה במישור הפיזי אלא במישור התודעתי, כאשר כל שדר שהאדם קולט בעולם הזה נתפס כשדר א-להי וכל פעולה שהאדם עושה מונעת מתוך כוונה רוחנית. מטרת התפילה היא בקשה לחשיפת הא-להי שבבריאה, "כל תפלה היא רק על גילוי כבודו יתברך כי בזה נכלל הכל". בשביל למצות את הגילוי בתפילה, על האדם לגבש את הרצון לחשיפה זו באמצעות ברכת "גאל ישראל". בעזרת הידיעה האינטלקטואלית אמור להיוולד באופן טבעי הרצון לתפילה לגילוי ה' בעולם.

סיכום

ברכת קריאת שמע הראשונה מכילה בתוכה את התודעה האימננטית של העולם והיא מדגישה את התפקיד של עם ישראל בעולם, 'להעיד' בכל עת על העולם החומרי שהוא דבוק בשורשו בה'. ברכת קריאת שמע השנייה מדגישה את היכולת להעיד את העדות, וזאת באמצעות קשר האהבה של הקב"ה כלפי עם ישראל הבא לידי ביטוי בנתינת התורה. עוד ראינו בהקשר זה שהתורה כשלעצמה היא כלי שדרכו יכול האדם להגיע לאהבת ה'. קריאת שמע עצמה היא גוף העדות. עם ישראל מקבל על עצמו את מלכות ה' ומוכן לעבוד רק אותו, שכל פעולותיו תהיינה לשמו. מעבר לכך מדגיש השפת אמת שעיקר קריאת שמע אינה על מלכות ה' בהווה בלבד, אדרבה – הפעולה בקריאת שמע היא פעולה של תיקון לעתיד לבוא שתשתלמנה פעולות האדם. ברכת 'גאל ישראל', הברכה האחרונה לפני תפילת העמידה, משמשת מבוא לתפילת העמידה מול הקב"ה. היא מעצימה את התודעה והרצון של הגאולה בעיני האדם. ברכה זו מדגישה שהקב"ה נמצא מאחורי כל שלב ושלב בהיסטוריה, אפילו בזמנים האפלים כמו בשעבוד מצרים, ואם כך יש ביכולתו לגאול את האדם ואת האומה תמיד. את הרצון לגאולה יש לסמוך למפגש עם ה' בתפילה, וככל שיגדל הרצון כך תגדלנה התודעה והחוויה הרוחנית בשעת התפילה.

20. כך ביקש לטעון יעקבסון: יורם יעקבסון, "גלות וגאולה בחסידות גור", בתוך: דעת 2-3 (תשל"ח – תשל"ט), עמ' 175-215.

ברצף זה משלב השפת אמת בפרשנותו לתפילה שלושה מרכיבים שונים שמתחברים לכדי השקפת עולם: א. תאולוגיה – אחדות ה' בעולם; ב. ייעוד היסטורי בהווה – תפקידם של ישראל להעיד על אחדות ה' ולפעול לשם כך; ג. מטרה רוחנית סופית – חוויית הגאולה כתכלית הסופית של ההווה באדם ובעולם.

מחיבור הדברים עולה הרושם שמהלך התפילה בהגותו של השפת אמת מכיל בתוכו, בקיצור ובתכליתיות, את משנתו הרוחנית כולה. אפשרות נועזת זו מבקשת לראות מיקרוקוסמוס של מחשבת גלות-גאולה ושל הסתר-גילוי במשנת השפת אמת שמתחילה בהנחה התאולוגית של אחדות ה', ממשיכה בייעודו ההיסטורי של עם ישראל ממתן תורה ועד ימים אלה וגם מעיזה לדחוף ולקרב את העת לגילוי א-להי כללי.

ברכת הגאולה מגיעה לאחר שלאורך קריאת שמע וברכותיה המתפלל כבר גיבש בתודעתו את רעיון האימננציה, את השליחות ההיסטורית של עם ישראל, את אהבת ה' לישראל, את המלכת ה' על העולם כולו ואת השאיפה לתיקון העולם; אין זה מפליא שהגאולה היא השלב הבא.